

بررسی ویژگی‌های اقتصادی خانوارهای زن سرپرست

روشنک علی‌اکبری صبا
طیبه چگینی

پژشکده‌ی آمار

گروه پژوهشی طرح‌های فنی و روش‌های آمار

زمستان ۱۳۹۲

پیش‌گفتار

خانوار به‌عنوان واحد اصلی و اولیه‌ی جامعه یکی از مناسب‌ترین و بهترین واحدهای مشاهداتی برای مطالعه‌ی وضع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه است. در این بین خانوارهای زن‌سرپرست از جمله گروه‌های اجتماعی هستند که گاه عواملی چون طلاق، فوت یا اعتیاد همسر موجب آسیب‌پذیر شدن این گروه در جامعه می‌شود. بررسی ویژگی‌ها و محاسبه‌ی شاخص‌های اقتصادی خانوارهای زن‌سرپرست در سطوح جغرافیایی مختلف از جمله کشور، استان و شهرستان تصویری از وضع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این خانوارها ارائه می‌دهد که در شناسایی و رفع مشکلات این گروه از خانوارها مفید خواهد بود.

پژوهشکده‌ی آمار با توجه به رسالت خود در زمینه‌ی اجرای طرح‌های پژوهشی با هدف افزایش کیفیت آمارها، اجرای طرح پژوهشی «بررسی ویژگی‌های اقتصادی خانوارهای زن‌سرپرست» را در دستور کار خود قرار داد، که اجرای آن از خرداد ۱۳۹۲ آغاز شد و گزارش نهایی آن اکنون در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفته است. این پژوهش در گروه پژوهشی طرح‌های فنی و روش‌های آماری پژوهشکده‌ی آمار با همکاری خانم دکتر روشنگ علی‌اکبری صبا و خانم طیبه چگینی به انجام رسیده است، که بدین وسیله از ایشان، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌شود. پژوهشکده‌ی آمار در انجام این بررسی از همکاری‌های مالی و فنی صندوق جمعیت سازمان ملل متحد (UNFPA) بهره برده است که از همکاری آن سازمان صمیمانه تشکر و قدردانی می‌شود. از خوانندگان محترم تقاضا می‌شود نظرات اصلاحی خود را در ارتباط با محتوای مجموعه‌ی حاضر به گروه طرح‌های فنی و روش‌های آماری پژوهشکده‌ی آمار منعکس نمایند.

گروه پژوهشی طرح‌های فنی و روش‌های آمار

پژوهشکده‌ی آمار

فهرست مطالب

۱- کلیات

- ۱-۱- تعریف‌ها و مفهوما ۱
- ۲-۱- مهم‌ترین مشکلات خانوارهای زن سرپرست از منظر جامعه‌شناختی ۲
- ۳-۱- افزایش خانوارهای زن سرپرست ۳
- ۴-۱- اهمیت طرح ۴
- ۵-۱- روش تحقیق ۴
- ۶-۱- هدف پژوهش ۵
- ۷-۱- تاریخچه‌ی پژوهش ۶

۲- یافته‌های پژوهش

- ۱-۲- درآمد مورد انتظار خانوارها ۸
- ۲-۲- توزیع خانوارهای زن سرپرست در جامعه و برخی ویژگی‌های آنها ۹
- ۳-۲- شاخص‌های اقتصادی خانوارهای زن سرپرست ۲۲
- ۴-۲- نتیجه‌گیری ۲۷

۳۱ پیوست

۶۵ مراجع‌ها

فهرست جدول‌ها

- جدول ۱. توزیع خانوارهای زن‌سرپرست در هر یک از استان‌های کشور ۱۰
- جدول ۲. توزیع خانوارها به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و جنس سرپرست خانوار ۱۱
- جدول ۳. سهم خانوارها در دو دهک اول و آخر درآمد مورد انتظار بر حسب جنس سرپرست خانوار در هر استان ۱۲
- جدول ۴. میانگین بعد خانوارها به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و جنس سرپرست خانوار ۱۳
- جدول ۵. میانگین سن سرپرست خانوارها به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و جنس سرپرست خانوار ۱۴
- جدول ۶. توزیع خانوارهای مردسرپرست به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و سطح سواد سرپرست خانوار ۱۵
- جدول ۷. توزیع خانوارهای زن‌سرپرست به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و سطح سواد سرپرست خانوار ۱۵
- جدول ۸. توزیع خانوارهای بدون فرد باسواد به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و جنس سرپرست خانوار ۱۶
- جدول ۹. توزیع خانوارهای مردسرپرست به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و وضع شغلی سرپرست خانوار ۱۷
- جدول ۱۰. توزیع خانوارهای زن‌سرپرست به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و وضع شغلی سرپرست خانوار ۱۷
- جدول ۱۱. توزیع خانوارهای بدون فرد شاغل به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و جنس سرپرست خانوار ۱۸
- جدول ۱۲. توزیع خانوارهای مردسرپرست به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و وضع زناشویی سرپرست خانوار ۱۹
- جدول ۱۳. توزیع خانوارهای زن‌سرپرست به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و وضع زناشویی سرپرست خانوار ۱۹
- جدول ۱۴. توزیع خانوارها به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار، نحوه تصرف واحدهای مسکونی و جنس سرپرست خانوار ۲۰
- جدول ۱۵. توزیع خانوارهای دارای اتومبیل شخصی به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و جنس سرپرست خانوار ... ۲۱
- جدول ۱۶. توزیع خانوارهای دارای رایانه به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و جنس سرپرست خانوار ۲۱
- جدول ۱۷. میانه‌ی درآمد مورد انتظار سالانه‌ی خانوارها بر حسب جنس سرپرست خانوار در هر استان ۲۴
- جدول ۱۸. میانه‌ی درآمد مورد انتظار سالانه‌ی خانوارها به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و جنس سرپرست خانوار..... ۲۵
- جدول ۱۹. نسبت اشتغال سرپرستان خانوارها به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و جنس سرپرست خانوار ۲۶
- جدول ۲۰. بار تکفل خالص خانوارها به تفکیک دهک درآمد مورد انتظار و جنس سرپرست خانوار ۲۷

کلیات

خانوارهای زن سرپرست از جمله گروه‌های آسیب‌پذیر اجتماعی هستند که گاه عواملی چون طلاق، فوت یا اعتیاد همسر، از کارافتادگی و رها شدن توسط مردان موجب آسیب‌پذیر شدن این طیف وسیع در جامعه می‌شوند. درآمد کمتر خانوارهای زن سرپرست موجب فقر نسبی آن‌ها نسبت به خانوارهای مرد سرپرست می‌شود (غفاری، ۱۳۸۲). زنان سرپرست خانوار گاهی به دلایلی مانند نبود همسر یا ناتوانی وی همچنین به علت نبود پشتوانه‌ی مالی مناسب و کمبود سرمایه‌های اجتماعی برای یافتن راه حل مناسب برای رفع مشکلات، در معرض آسیب‌های جدی اجتماعی هستند.

در سال‌های اخیر تعداد زنان سرپرست خانوار به دلیل افزایش خانوارهای تک‌نفره، افزایش نرخ طلاق، افزایش نرخ جرایم اجتماعی، افزایش تعداد زندانیان، اعتیاد و مهاجرت سرپرست خانوار روندی صعودی داشته است.

در بحث‌های اقتصادی سطح درآمد، وضعیت مسکن و وضع شغلی از جمله عواملی هستند که اغلب وضعیت اقتصادی خانوارها را نشان می‌دهند. به گفته‌ی اکثر جامعه‌شناسان یکی از محروم‌ترین گروه‌ها در جامعه را زنان سرپرست خانوار تشکیل می‌دهند. در این پژوهش با استفاده از داده‌های موجود از آخرین سرشماری نفوس و مسکن به بررسی وضعیت اقتصادی خانوارهای زن سرپرست در دهک‌های مختلف جامعه، می‌پردازیم.

۱-۱- تعریف‌ها و مفهوما

سرپرست خانوار: بر اساس تعریف مرکز آمار ایران، سرپرست خانوار عضوی از خانوار است که اعضای خانوار وی را به این عنوان معرفی می‌کنند. در مواردی که اعضای خانوار کسی را به‌عنوان سرپرست معرفی نکنند،

مسئولترین فرد به‌عنوان سرپرست خانوار شناخته می‌شود. سرپرست خانوار لزوماً مسن‌ترین عضو خانوار نیست و می‌تواند زن یا مرد باشد. در خانوارهای یک‌نفره، همان فرد سرپرست خانوار به شمار می‌آید. سرپرست خانوار معمولاً مسئولیت تأمین تمام یا بخش عمده‌ای از هزینه‌های خانوار یا تصمیم‌گیری در مورد نحوه‌ی هزینه کردن درآمدهای خانوار را بر عهده دارد.

خانوارهای زن سرپرست: خانوارهای زن سرپرست خانوارهایی هستند که در آن‌ها یک زن سرپرستی خانوار را بر عهده دارد.

خانوارهای مرد سرپرست: خانوارهای مرد سرپرست نیز خانوارهایی هستند که در آن‌ها یک مرد سرپرستی خانوار را بر عهده دارد.

۱-۲- مهم‌ترین مشکلات خانوارهای زن سرپرست از منظر جامعه‌شناختی

زنان سرپرست خانوار از جمله گروه‌های آسیب‌پذیر اجتماعی هستند که با مشکلات و موانع زیادی در زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی خویش مواجهند. به‌طور کلی مسائل و مشکلات خانوارهای زن سرپرست را می‌توان به چند دسته طبقه‌بندی کرد:

الف- مشکلات روحی و روانی: فقر و تنگدستی، نداشتن حامی و سرپرست، طرد اجتماعی، نداشتن مسکن مناسب، نداشتن شغل و حرفه، عدم دسترسی به فرصت‌های شغلی و تحصیلی این‌گونه خانوارها را به سمت انواع بیماری‌های روحی و روانی که برجسته‌ترین آن افسردگی است سوق می‌دهند. همچنین تعدد نقش‌هایی (نقش مادر، نقش سرپرست، نقش یک کارگر کارخانه و...) که گاهی سرپرست این خانوارها بر عهده دارند باعث ایجاد استرس و در نتیجه تشدید اختلالات روانی و بروز بیماری‌های جسمی می‌شود (وزارت کار و امور اجتماعی، ۱۳۹۰).

بالا بودن میزان مشکلات روحی در برخی زنان سرپرست خانوار معلول شرایط اقتصادی - اجتماعی آنان است. چنانچه زنان سرپرست خانوار از منابع حمایتی خانوار و اجتماع برخوردار باشند با مشکلات کمتری روبه‌رو خواهند بود و درجه‌ی آسیب‌پذیری آنان نسبت به مسائل و مشکلات روانی پایین خواهد آمد ولی چنانچه خانوار آنان قادر به حمایت اقتصادی یا حتا نگهداری و مراقبت از فرزندان نباشند یا این‌که در جامعه مؤسساتی برای ارائه‌ی خدمات حمایتی از زنان سرپرست خانوار وجود نداشته باشد آنان مجبورند خود به تنهایی بار همه‌ی مشکلات را متحمل شوند در نتیجه میزان آسیب‌پذیری آنان در قبال مشکلات روانی افزایش می‌یابد و مستعد اختلالات روانی می‌شوند.

ب- مشکلات اجتماعی: زنان سرپرست خانوار و فاقد همسر گاهی با مشکل احساس تنهایی، انزوا، طردشدگی و عدم درک از سوی دیگران مواجهند. فقدان حمایت‌های اجتماعی مهم‌ترین عامل جهت پیش‌بینی پیامدهای منفی وضعیت این زنان است. این زنان مجبورند زیر نگاه‌های سنگین دیگران به زندگی خود ادامه دهند و با انواع تهدیدها و ناامنی‌ها مقابله کنند. این گروه از زنان با توجه به نقش‌های چندگانه و مسئولیت‌های بسیار، غالباً وقت اضافی برای برقراری روابط اجتماعی ندارند، این موضوع به مرور موجب طرد آن‌ها از جامعه شده و مشکلات عدیده‌ای را برای‌شان بوجود می‌آورد. یک طرف فرزندان‌شان به خاطر عدم حضور همه جانبه سرپرست دچار مشکل می‌گردند و از طرف دیگر، خود سرپرستان به خاطر تأمین مایحتاج خانوار در معرض آسیب‌های

اجتماعی قرار دارند. به عبارتی منش و رفتار زنان سرپرست خانوار با خانوارهای دیگر متفاوت خواهد بود. در نهایت آن دسته از زنان سرپرست خانوار که توانایی اداره‌ی اقتصادی خانوار خود را ندارند، دچار نوعی انزوای اجتماعی شده و در معرض آسیب‌های اجتماعی قرار می‌گیرند.

ج- مشکلات مادی و اقتصادی: مهم‌ترین دغدغه‌ی فکری اغلب زنان سرپرست خانوار این است که چگونه هزینه‌های کمرشکن زندگی را تأمین نمایند. تعداد کمی از این زنان شاغل هستند و از درآمد خوبی نیز برخوردارند و یا میراث قابل توجهی از همسرشان به‌جا مانده است. عده‌ای نیز شاغل هستند ولی درآمد چندانی ندارند و دسته‌ی سوم نیز زنانی هستند که نه شغلی دارند و نه منبع درآمدی که درصد قابل توجهی از زنان سرپرست خانوار در این دسته جای دارند.

نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد عمده‌ترین مشکلات زنان سرپرست خانوار، مشکلات اقتصادی، ناآگاهی برای اداره‌ی امور اقتصادی خانوار، نگرش‌های منفی اجتماعی نسبت به زن سرپرست خانوار و نگرانی از آینده فرزندان است. زنانی که از صبح تا شب به‌دنبال کسب لقمه نانی برای خود و خانوار خود هستند به ناچار وقت کمی را برای فرزندان خود باقی می‌گذارند. کمرنگ شدن حضور مادر در خانه، عدم تأمین نیازهای عاطفی فرزندان، نداشتن نظارت کافی و مناسب بر فرزندان، آن‌ها را در برابر انواع معضلات اجتماعی نظیر بزهکاری، اعتیاد و ... آسیب‌پذیر می‌کند. در صورتی که زنان سرپرست خانوار از حمایت‌های اجتماعی مناسب برخوردار باشند، شیوه‌های مقابله‌ی مناسب را بیاموزند و دارای منبع کنترل درونی باشند، کمترین آسیب را متحمل می‌شوند (وزارت کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۰).

۱-۳- افزایش خانوارهای زن سرپرست

بررسی تحول‌های خانوار در مناطق مختلف جهان حاکی از افزایش میزان خانوارهای زن سرپرست نسبت به کل خانوارها در ۳۰ سال گذشته است. از جمله دلایل عمده این افزایش، می‌توان به طلاق، بالارفتن امید به زندگی زنان نسبت به مردان و در نتیجه بیوه شدن آنان، عوامل جمعیتی و اجتماعی، مهاجرت ناشی از بحران‌های اقتصادی - زیست محیطی و سیاسی و تغییر الگوهای فرهنگی اشاره کرد. از عواقب افزایش جمعیت این گروه از زنان، می‌توان به افزایش احتمال بروز فقر، آسیب‌های اجتماعی، شیوع بالای افسردگی بین خانوارهای زن سرپرست به دلیل انزواگزینی و کاهش روابط اجتماعی و سایر مشکل‌های تحمیل‌شده بر دوش خانوارهای زن سرپرست، اشتغال این افراد در بخش غیررسمی و در نتیجه ساعت‌های کاری بالا و درآمد پایین اشاره کرد که این مسأله گاهی موجب رها کردن تحصیل از سوی فرزندان برای کمک اقتصادی به مادر می‌شود که این امر نیز در ایجاد چرخه فقر و بروز تسلسل فقر بی‌تأثیر نیست.

یافته‌ها حاکی از آن است که خانوارهای زن سرپرست در چند دهه‌ی اخیر به‌طور فزاینده در حال افزایش بوده است. با توجه به نتایج سرشماری ۱۳۹۰، اکثر این خانوارها و زنان در لایه‌های پایین اقتصادی و اجتماعی جامعه قرار دارند؛ تنها حدود ۱۸ درصد از این زنان شاغل هستند؛ سهم خانوارهای زن سرپرست در خانوارهای تک‌نفره، نسبت به مردان سرپرست خانوار، بیش‌تر است و اغلب آن‌ها زنان سالمندی هستند که تنها زندگی می‌کنند؛ و تنها در حدود ۱۴ درصد زنان سرپرست دارای همسر هستند. فقر، مرگ همسر، گسیختگی خانوار (طلاق)، جدایی همسران، افزایش سن ازدواج و استقلال زنان به‌عنوان مهم‌ترین عوامل دخیل در سرپرست شدن